

О.В. Богомолов,

С.І. Данилов,

І.М. Семиволос

СХІДНИЙ ЧИННИК У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ В АР КРИМ

Питання впливу тих чи інших зовнішніх чинників на політичні та соціальні процеси в Україні привертає чималу громадську увагу протягом всього періоду від здобуття Україною статусу незалежної держави, а отже, є актуальним і для суспільних наук. Цілком природно, що у сучасному глобалізованому світі процеси, які відбуваються у навіть віддалених його частинах, таких як, наприклад, Близький Схід, можуть інколи формувати певні тенденції, що виходять далеко за межі регіону і культури їхнього походження. Утім актуалізація цих тенденцій, форми виявлення, яких вони набувають, також значною мірою визначаються особливостями місцевого контексту. Говорячи, наприклад, про таку потужну тенденцію, що походить з країн Близького Сходу, як розвиток політичного ісламу, можна відзначити, що в прямій формі вона найбільше позначилася на суспільно-політичній ситуації на Півдні та Сході України, в першу чергу в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі. З іншої точки зору, ті близькосхідні впливи, які стоять за зростанням ролі ісламу у суспільно-політичному житті Кримського півострова, далеко не завжди є в прямому розумінні близькосхідними і часто опосередковані через культури інших частин колишнього Радянського Союзу, де живуть народи, що традиційно сповідують іслам, такі як Центральна Азія та російський Північний Кавказ. З другого боку, було б методологічно неправильно розглядати політизацію ісламу в пострадянському контексті відокремлено від більш загальної тенденції до політизації релігії як такої, адже і християнські конфесії теж дедалі більше політизуються і відносини між ними стають невід'ємною частиною загального політичного контексту України

та потужним чинником, який впливає на трансформаційні процеси у суспільстві.

1. Російська присутність у Криму.

Загальна картина

Серед регіонів України, що стали об'єктом політичних інвестицій¹ з боку Російської Федерації, особливе місце посідають АР Крим і Севастополь. Севастополь до цього часу привертав навіть більшу увагу російських політиків, ніж Кримська автономія. Тоді як кошти для АРК виділялися переважно на помітні медіа-заходи (святкування Дня Росії, щорічний фестиваль "Великое русское слово", протестні акції і підтримку проросійських сил на місцевих виборах), у Севастополі кошти виділялися також на житлове будівництво для відставних офіцерів російських військово-морських сил (з метою заохочення їх залишитися в Україні) та на утримання й будівництво меморіалів (з метою закріплення російської ідентичності міста). Рівень політичного інвестування, таким чином, залежить від символічного значення відповідної території в рамках ментальної географії Російської (а для багатьох – радянської) імперії та проросійських настроїв серед місцевого населення.

Політичні інвестиції здійснюються через розгалужену ресурсну базу проросійських сил. Протягом останнього часу в АР Крим сформувався сталий перелік проросійських організацій. Найбільш помітними серед них є кримська республіканська організація КПУ, "Русская община Крыма" (РОК), "Русский блок", ПСПУ та низка політичних об'єднань, які актуалізуються в контексті виборів ("Русское единство", партія "Союз", блок "За Януковича!", партія "Родина", "Русский фронт"). Окремо слід вирізнити парамілітарні утворення неокозаків: "Крым-

ський казачий союз” (В. Черкашин), “Совет атаманов Крима” (С. Юрченко), “Атаманская сотня «Соболь»” (В. Храмов). Найчисленнішими серед цих організацій є КПУ, РОК і неокозацькі організації. Проте їхній реальний мобілізаційний потенціал значно нижчий за заявлений (тобто рахунок іде на сотні, а не тисячі активістів).

Але значення цих організацій полягає в іншому. Головним результатом їхньої діяльності є вплив на формування порядку денного місцевої та певною мірою загальнонаціональної політики, вплив на місцеву громадську думку та підтримка образу Криму як найбільш проросійського регіону України. Для досягнення цих результатів медіаресурс є набагато важливішим за мобілізаційний потенціал. Основу цього ресурсу складають російськомовні газети “Крымская правда”, “Крымское время”, “Крымская газета”, “Вестник Тавриды”, “Крымский ТелеграфЪ”, інформаційне агентство “Новый регион-Крым”, Інтернет-ресурс povoross.info, газета “Русичи” тощо². До цього переліку інформаційних засобів належать практично всі місцеві канали телебачення, за винятком ДТРК “Крим”, АТР і найбільш популярного місцевого телеканалу – Чорноморська ТРК.

Порядок денний політичної діяльності проросійських організацій Криму корелює з пріоритетами зовнішньої політики РФ щодо України та відбиває всі зміни в характері двосторонніх відносин. Отже, період найбільшої активності цих груп припадає на президентство В. Ющенка, коли ключові питання порядку денного охоплювали: лобіювання надання російській мові статусу другої державної, протести проти вступу до НАТО, проведення спільних військових навчань Sea Breeze, героїзації УПА та Степана Бандери, визнання Голодомору як ключових аспектів політики історичної пам’яті України. Проросійські групи заохочувалися до участі в місцевих виборах як окремі суб’єкти виборчого процесу (КПУ, ПСПУ, партія “Союз”), так і разом з Партією регіонів.

Головний метод роботи представників проросійських сил у Криму полягає в мобілізації лояльних груп, які не бачать для себе перспективи у форматі Української національної держави та готові вітати будь-

які прояви посилення російського впливу в Україні³. Відносини російської влади з проросійським активістами вибудовуються у формі клієнт-патронських мереж, характерних для сучасного російського соціополітичного середовища. На вершині таких ієрархічно побудованих мереж перебуває вузьке коло довірених осіб, що можуть забезпечити доступ до джерел фінансування в Москві, за умов отримання доволі високої ренти за свої послуги⁴. Такі відносини дозволяють лише дуже слабкий зворотний зв’язок і обмежують місцеву ініціативу.

Натомість багато хто навіть з проросійських політиків та активістів в Україні вже звикли до помітно вищого рівня своєї участі в політичній діяльності. Хоча найстаріші проросійські організації Криму, зокрема РОК і “Русский фронт”, були на початковому етапі доволі щирими громадськими ініціативами, але на поточному етапі склався такий формат функціонування та мобілізації ресурсів, який у принципі унеможливує адаптацію цих організацій до місцевих потреб, навіть якщо останні пов’язані з реалізацією етнокультурних інтересів російськомовних кримчан. Кримський політолог А. Никифоров характеризує це як “разобщенность между формальными лидерами, существующими в искусственной среде, специально для них оборудованной, и той массой людей, которые составляют большинство населения Крыма”⁵.

Тенденція до формалізації або навіть бюрократизації діяльності, спрямованої на посилення російського впливу у країнах колишнього СРСР, призводить до активізації об’єднань на кшталт координаційних рад російських співвітчизників, оптимізації їхньої структури та підпорядкування їх новоутвореним державним органам РФ. З 2006 р. при МЗС РФ діє Всесвітня координаційна рада російських співвітчизників (ВКРПС), яка підтримує діяльність рад співвітчизників за кордоном⁶. Кожна така рада розробляє стратегії діяльності, які мають виконуватися організаціями – членами ради, а також фінансує заходи, які проводяться у рамках таких стратегій. Діяльність координаційних рад російських співвітчизників у кожній країні координується посольствами або консульствами РФ. Органом, який при-

має рішення в кожному серйозному випадку, є Федеральне агентство у справах СНД, співвітчизників, які проживають за кордоном, і міжнародному гуманітарному співробітництву (Россотрудничество). Агентство адмініструє виділення коштів з федеральних і відомчих цільових програм⁷.

До скандального звільнення Ю. Лужкова з посади мера Москви у Криму виконувалися ряд російських проєктів, що фінансувалися урядом столиці. Найбільш помітним з них був Російський культурний центр (РКЦ), фінансування якого було припинено з 1 січня 2011 р. РКЦ було розташоване в окремому особняку в центрі Сімферополя, в центральному офісі працювали 22 співробітники; ще дев'ять відділень функціонували в інших містах і районах АР Крим. Аналогічна структура під назвою Дім Москви в Севастополі натомість продовжила свою діяльність. Попри назву, вона фінансується за рахунок федеральних програм, а не уряду Москви.

Внаслідок конфліктів у середовищі проросійських організацій за результатами невдалих для більшості з них місцевих виборів розгорнулася боротьба за керівні посади у Кримській координаційній раді російських співвітчизників, яка завершилася обранням головою компромісної фігури – В. Черкашина. Головою загальноукраїнської КРПС став член Партії регіонів В. Колесниченко. Багатьма проросійськими активістами Криму це розглядається як спроба Партії регіонів встановити контроль над проросійськими рухами і джерелами їхнього фінансування. У зв'язку з приходом Партії регіонів до влади та очевидною напруженістю у відносинах між її кримськими осередками й частиною проросійських сил Криму, насправді, можна зробити висновок про переорієнтацію Москви на політиків-“регіоналів” як на більш потужних партнерів.

Церковний чинник

Російська православна церква (РПЦ), вплив якої на формування політики РФ зростає протягом усього пострадянського періоду, з 2010 р. прагне відновити свої позиції в Україні за рахунок згорання автономії УПЦ (МП) та витіснення інших православних церков. Новий Патріарх РПЦ Кирил активно просуває ідеологію “Русского мира”. За його словами, “ядром

Русского мира сегодня являются Россия, Украина, Белоруссия”, і “только сплоченный Русский мир может стать сильным субъектом глобальной международной политики, сильнее всяких политических альянсов”⁸. У цьому контексті Крим набуває особливого значення як наочний приклад “гуртування” проросійських сил і плацдарм опору альтернативним політичним альянсам, членства в яких намагалася свого часу набути Україна.

Політичне православ'я відіграє важливу роль у підтримці образу Криму як “споконвічно російської” землі. Оскільки етнокультурна історія Криму не дозволяє розглядати півострів як частину етнічної території росіян, факт історично давньої присутності тут православного християнства подається як доказ сутнісного зв'язку цієї території з Росією і пріоритетного права етнічних росіян на неї. У рамках такої релігійно-політичної концепції розвиток інфраструктури РПЦ на півострові покликаний не стільки задовольнити реальні потреби віруючих, скільки посилити наочну присутність. У нових обставинах по-новому актуалізуються внутрішні протиріччя всередині Кримської єпархії УПЦ (МП) між митрополитом Лазарем і рядом формально підпорядкованих йому ієрархів, які проводять власну політику та підтримують прямі зв'язки з Москвою.

Відносини між УПЦ (МП) та УПЦ (КП) в АР Крим, а також позиції прихильників “української” та “російської” партії всередині Кримської єпархії УПЦ (МП) в сучасному контексті втратили визначеність, характерну для попереднього періоду. Для багатьох священників та ієрархів наразі незрозуміло, з ким їм доведеться мати справу і хто буде союзником чи опонентом у майбутньому, тому вони утримуються від публічного коментування внутрішньоцерковних та міжцерковних справ.

Усі конфесії у міру наявних ресурсів, суспільної та політичної підтримки намагаються збільшувати сферу свого впливу та наочну присутність у публічному просторі шляхом будівництва нових та повернення історичних культових споруд. На Кримському півострові домінують позиції, безперечно, займає УПЦ (МП). Така ситуація подеколи призводить до відкритих конфліктів між православними та мусульманами. На-

магаючись уникнути відповідних ризиків, Кримська єпархія виступила на підтримку Духовного управління мусульман Криму, яке протягом майже десяти років намагається домогтися від місцевої влади дозволу на будівництво Соборної мечеті в Сімферополі. 2 березня 2011 нарешті було прийнято рішення Сімферопольської міської ради про виділення ділянки під будівництво Соборної мечеті, а 3 березня за присутності владики Ларазя відбулося символічне закладання фундаменту майбутнього храму.

“Північнокавказький слід”

Регіон Північного Кавказу останніми роками перетворився на джерело постійної небезпеки та нестабільності. Тривалий, з початку 1990-х років, процес поширення політичного ісламу⁹ в регіоні призвів до низки надзвичайно гострих насильницьких конфліктів у східній частині регіону. У Стратегії національної безпеки РФ до 2020 р. політичний іслам (у Стратегії згадується “релігійний радикалізм”, але зрозуміло, що в цьому контексті не йдеться про радикальні прояви православ'я) розглядається як прояв сепаратизму¹⁰. Отже, як свідчать події в Дагестані, Інгушетії, Кабардино-Балкарії, Карачаєво-Черкесії, Москві, на півдні Ставропольського краю та в начебто замиреній Чечні, протягом останніх років у регіоні розгорнулася громадянська війна низької інтенсивності. За свідченням російських експертів з питань Північного Кавказу, бачення виходу з цієї ситуації наразі не існує¹¹.

До перелічених і вже хронічних проблем регіону останнім часом додалися нові виклики. Одним з останніх феноменів, який викликає чимале занепокоєння російської влади, є прояви солідарності споріднених малих народів, які належать до адигської і тюркської мовних сімей¹². Цей феномен навіть дістав власну назву – “черкеський фактор”¹³. Є всі підстави вважати, що цей фактор може стати одним із суттєвих елементів подальшої дестабілізації ситуації на Північному Кавказі. Особливе занепокоєння російської влади викликає наявність потужної адигської діаспори в Туреччині, а також адигської держави (визнаної самою РФ) – Абхазії, яка потенційно може стати центром тяжіння для інших адигських народів і суб'єктом

територіальних претензій до РФ. Так, запланована на 2014 р. сочинська Олімпіада відбудеться на історичній адигській землі, а час її проведення, за словами адигських лідерів, збігається зі 150-річчям геноциду черкеського народу, що вже призвело до значного загострення суспільної дискусії навколо статусу Сочі та історичних прав адигських народів. Таким чином, Північний Кавказ стає джерелом нестабільності загалом у Чорноморському регіоні, а його проблеми та тенденції їхньої ескалації в багатьох аспектах нагадують кримські.

Політика зближення з РФ, яку проголосила нині українська влада, призвела до зміни балансу сил в АР Крим. Прихід до влади проросійських сил був прочитаний частиною місцевого чиновництва як можливість посилити тиск на кримських татар і відмовитися від толерантних відносин, які склалися протягом попереднього періоду. Проявами цього стали загострення земельних питань, зростання рівня ксенофобії, випадки, коли посадовці, зокрема співробітники МВС, ображають релігійні почуття кримських мусульман¹⁴. Релігійна ідентичність відіграє дедалі помітнішу роль у конфліктах між російськомовним і кримськотатарським населенням. На цьому тлі радикальні та навіть екстремістські ідеології можуть дістати поширення як засіб вираження соціального протесту, як це відбувалося у країнах Близького Сходу, Центральної Азії, в мусульманських діаспорах Європи та останнім часом – у Північній Африці. Інтерес до джихадистської риторики у Криму, який, попри твердження кримської російськомовної преси, був до цього часу дуже маргінальним, нині, за спостереженнями авторів, почав зростати. Інтернет-форуми з ісламської тематики стають більш агресивними за тоном. Вперше предметом широкої суспільної цікавості серед молоді стають фігури екстремістів північнокавказького походження. Зокрема, серед кримськотатарської молоді набули поширення записи виступів самопроголошеного ісламського вчителя та шейха Саїда Абу-Саада (Саші Бурятського)¹⁵.

Раніше, за умов очевидної відмінності політичних курсів України та РФ, доволі потужного демократичного дискурсу, підтримуваного владою, кримські мусульмани відчували себе в іншому, більш

європейському, просторі. Це дозволяло їм вважати, що на них чекає інше, більш оптимістичне, майбутнє порівняно з долею північнокавказьких мусульман. Внаслідок “розмивання” європейського образу України та його суттєвого наближення до образу РФ у свідомості кримських мусульман зникають фільтри, які запобігали перенесенню на себе травматичного досвіду Північного Кавказу. Навпаки, цей досвід починає актуалізуватися й навіть стає джерелом натхнення та моделей політичної поведінки частини радикально налаштованої молоді.

Водночас привертає увагу помітне зростання інтересу до Криму з боку низки північнокавказьких суб'єктів РФ, зокрема офіційного Грозного. Так, 21 серпня 2010 р. коштом президента Чечні побудована мечеть у с. Воїнка Красноперекопського району, яка наразі вважається найкращою мечеттю в сільській місцевості Криму. На відкритті мечеті був присутній муфтії Чечні¹⁶. Восени 2010 р. в центральній українській пресі проведена піар-кампанія президента Чечні. Організаційно оформилася і почала активно діяти кримськотатарська діаспора Кубані.

Отже, політика зближення України з Росією, яку проводить нині влада, може призвести до зростання комунікації між Північним Кавказом, адигською частиною Південного Кавказу і Кримом. На тлі збільшення обсягу різноманітних трансакцій і людських контактів, з огляду на безпековий стан цих регіонів, можна передбачити низку ризиків:

- збільшення впливу ісламістських сепаратистів Кавказу на Крим¹⁷;
- виникнення спільних ідеологічних проектів у разі погіршення становища кримських татар у Криму, наприклад на тлі спільної історії – адже окремі території Північного Кавказу в різні періоди входили до складу Кримського ханства, а в найближчій історичній перспективі актуальним є спільний досвід депортації північнокавказьких та кримськотатарських народів;
- поширення на Крим тенденції підвищення солідарності малих народів за рахунок споріднених етносів, яка спостерігається на Кавказі, і відповідне збільшення масштабу наявних проблем в обох регіонах;

- втягнення Криму в орбіту Північного Кавказу створює низку ризиків і для РФ; досі РФ вдавалося обмежувати міжнародне втручання в цей регіон, з огляду на те що він цілком розташований у її кордонах, але долучення до негативних процесів, що відбуваються в регіоні, кримської складової призведе до інтернаціоналізації цього кола проблем.

Казань як окремий чинник

Частина сил, опозиційних до Меджлісу кримськотатарського народу, використовує національно-територіальну автономію казанських татар у складі РФ та їхній статус як “титульної нації” в Татарстані як аргумент у критиці української політики щодо кримських татар і позиції лідерів кримськотатарського національного руху. У кримськотатарському середовищі за представниками цієї групи закріпилася неформальна назва “Казанська партія”. На таких позиціях стоять лідери нечисленних груп: “Міллі Фирка”, фонд “Крим-2000”, “Третя сила” та кілька політичних діячів, які підтримують постійні зв'язки з Казанню. За словами лідера “Міллі Фирка” В. Абдураїмова, “у России свои татары, у Украины – свои. Только вот отношение к ним почему-то разное. Крымских татар даже у себя на Родине, в Крыму, не признают титульным народом”¹⁸. Інший представник “Казанської партії”, Т. Дагджи, вважає, що “несмотря на то что [казанские] татары составляют чуть больше 3,5% от населения России, они там пользуются всеми правами. А в Украине крымских татар кое-кто не только за коренной, просто за народ не считает – мы тут безликое так называемое меньшинство или просто депортированные граждане”¹⁹. Ця риторика використовується як аргумент на користь переорієнтації кримськотатарського національного руху на Росію. Знаковою подією в цьому сенсі стало звернення лідера “Міллі Фирка” В. Абдураїмова до російського генерального консула у Криму із закликом про захист кримських татар від дій української влади, яке “випадково” збіглося в часі з початком російсько-грузинської війни 8 серпня 2008 р.

Попри широкий розголос у ЗМІ окремих дій представників “Казанської партії”, загалом її ідеї не мають суспільної підтримки у кримськотатарському сере-

довищі, про що свідчить, зокрема, їхній провал на місцевих виборах 2010 р. Здатність споріднених тюркськомовних народів перетворитися на рольову модель для кримських татар видається наразі дуже обмеженою, оскільки увагу до цієї теми виявляє лише невелика група інтелектуалів, яка бере участь у діяльності низки асоціацій науковців і діячів культури тюркських народів колишнього СРСР з головними центрами в Казані, Астані та Баку.

2. Вплив Туреччини

Турецький чинник у Криму проявляється у двох малопов'язаних між собою вимірах: уявному та реальному. У першому вимірі Туреччина функціонує у форматі політичного міфу, який має витoki в бурхливій історії російсько-турецьких відносин. Особливого значення набуває цей політичний міф у кримському контексті, де він актуалізувався з подвійною силою у процесі масового повернення кримських татар. Шпальти кримських ЗМІ переповнені історичними есе. Неабияка увага приділяється російсько-турецьким війнам, історичним, культурним, фінансовим зв'язкам кримських татар з Туреччиною і, нарешті, актуальній присутності турків у Криму. Накопичено великий обсяг медійних текстів, що транслює уявлення про кримських татар як агентів Туреччини, яка нібито хоче повернути собі Крим.

Натомість у кримськотатарських медійних текстах Туреччина згадується помітно менше, ніж у провідних російськомовних націоналістичних виданнях (зокрема, "Крымская правда", "Крымское время"). В історичному контексті кримські татари протиставляються туркам як автохтони прибульцям. З Туреччиною (так само, як і з Росією), таким чином, іде заочна суперечка за право власності на історичний Крим, і, попри мовну та культурну спорідненість (на фоні якої ще більш важливими стають відмінності), Туреччина для кримських татар аж ніяк не наближається до тієї ролі еталона або авторитета, яку віддають Росії проросійські сили Криму.

Реальна присутність Туреччини у Криму розподіляється за трьома напрямками. Перший – це допомога, яка надається ту-

рецьким урядом кримським татарам через Агентство міжнародного співробітництва та розвитку Туреччини (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, ТІКА) на об'єднання, національні культурні та освітні програми. Так, протягом 2006–2009 рр. ТІКА профінансувало у Криму 41 освітній проект на суму понад \$3 млн. Зараз триває довгострокова програма підтримки університетів, де вивчаються тюркологія і турецька мова. Ще один спільний проект – це реставрація одного з перших навчальних закладів Східної Європи Зинджирли медресе у м. Бахчисарай та історичних ханських гробниць навколо нього²⁰.

Другий напрям – співробітництво у сфері релігії. Найбільшу активність серед турецьких релігійних організацій виявляє Департамент у справах релігії Туреччини (Діянет, Diyanet İşleri Başkanlığı). Діянет забезпечує мусульманські громади Духовного управління мусульман Криму вчителями релігійних дисциплін. Також з Департаментом тісно пов'язаний благодійний фонд "Діянет Вакуфі", представництво якого відкрилося у 2010 р. За підтримки Діянету будуються мечеті, готуються кадри духовництва та розповсюджується література духовного змісту. Принаймні до недавнього часу Діянет відстежував діяльність нетрадиційних ісламських організацій на півострові та вів пропаганду серед молоді, спрямовану проти "Хізб ут-Тахрір". Окрім Діянету, у Криму працюють недержавні турецькі ісламські організації: фонд Азіза Махмуда Хюдаї, що надихається ідеями суфізму (містичного напрямку ісламу), та консервативна релігійна громада "Сулейманджі", що опікується переважно освітніми проектами. Останнім часом активізувалися представники громади послідовників провідного релігійного діяча Ф. Гюлена, який переслідувався попереднім турецьким урядом і є фігурою, наближеною до кіл правлячої Партії справедливості та розвитку (Adalet ve Kalkınma Partisi – АКР)²¹.

Третій напрям турецької активності в Криму – політичний. Саме на цьому напрямі останнім часом спостерігається найбільше поживлення. Турецькі високпосадовці наголошують на пріоритетності Криму і кримських татар для розвитку двосторонніх відносин з Україною. Водночас активізація політики Ан-

кари щодо АРК не означає збільшення інтересу саме до Криму, на відміну від інших регіонів Причорномор'я. Це скоріше можна розглядати як частину загальної активізації регіональної політики Туреччини в рамках нового зовнішньополітичного курсу на покращення стосунків з усіма країнами-сусідами (офіційні турецькі документи посилаються на цю нову політичну концепцію, що її висунув уряд Ердогана, як на політику "нульового рівня проблем із сусідами")²². У рамках цієї політики відбуваються двосторонні візити та зустрічі, а також було запропоновано відкриття у Сімферополі Генерального консульства Туреччини, а в Києві – представництва ТІКА²³. Ця ідея наштовхнулася на м'який спротив з боку місцевої влади, який можна віднести на рахунок згаданих вище уявлень про Туреччину, що панують в АР Крим.

3. Чинник Центральної Азії

Наразі країни Центральної Азії мають обмежений вплив на ситуацію в АР Крим, який за певних умов може зрости. Ключовою причиною цього впливу є продовження людських контактів між представниками кримськотатарської спільноти, які повернулися до Криму, і їхніми співвітчизниками у країнах діаспори та колишнім оточенням. З Узбекистану до Криму продовжується порівняно невелика одностороння сезонна міграція. З цим чинником пов'язані деякі ризики. Наявність подібних зв'язків може сприяти впливу активних у регіоні Центральної Азії політичних сил ісламістського спрямування на мусульман Криму. Так, факт розвитку в АР Крим відділення міжнародної радикальної ісламістської структури "Хізб ут-Тахрір", на відміну від інших численних рухів подібного штибу, можна частково віднести на рахунок впливу Центральної Азії.

4. Стан розвитку ісламських інститутів і ризики, пов'язані з поширенням політичного ісламу в АР Крим

Основні ісламські організації, що діють у Криму, можна поділити за такими категоріями:

- національні організації, або інститути офіційного ісламу. – Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), Ду-

ховне управління мусульман України (ДУМУ)²⁴;

- організації, які мають арабське коріння та джерела фінансування, – Всеукраїнська асоціація громадських організацій "Альраїд"²⁵;

- турецькі організації – як урядові, так і неурядові;

- міжнародні радикальні організації і течії – "Хізб ут-Тахрір"²⁶, "Такфір валь-Гіджра"²⁷;

- міжнародні консервативні ісламські мережеві структури "Таблігі Джамаат"²⁸.

Інститути офіційного ісламу (ДУМК) теоретично мали б визначати структуру і зміст основних процесів в ісламському середовищі, але з огляду на їхню коротку історію та обмеженість ресурсів протягом початкового етапу були нездатні повноцінно виконувати цю функцію. Останніми роками ДУМК, який пройшов через багато випробувань як у стосунках із внутрішньою опозицією, так і з владою, отримав кадрове поповнення за рахунок випускників вищих релігійних навчальних закладів Туреччини, інституційно зміцнився. Але й досі більш потужними з організаційної точки зору та з огляду на наявні ресурси залишаються арабські та турецькі ісламські організації. На початку ісламського "відродження" в Україні у 1980-ті та 1990-ті роки найбільшу активність проявляли ісламські організації арабського походження. Популярності їх серед місцевих мусульман сприяв чималий внесок, що вони зробили у розбудову релігійної інфраструктури (більшість мечетей в Україні, і зокрема в Криму, збудовано за сприяння Всеукраїнської асоціації громадських організацій "Альраїд"). Особливу увагу до арабського впливу на місцевий іслам привернула діяльність саудівських місіонерів у Криму, найбільш відомим серед яких був Мухаммад аль-Кахтані). Кахтані заснував дві організації – ас-Сунна та Бірлік, діяльність яких давно припинена. Арабський вплив викликав чимале занепокоєння як з боку державних органів, які не завжди могли адекватно оцінити його зміст та масштаб, так і представників офіційного ісламу. Наразі відносини між ДУМК та найбільшою з арабських ісламських організацій "Альраїд" стабілізувалися. Найбільше напруження існує в стосунках ДУМК із

громадою шейха Ахмада Таміма (Духовне управління мусульман України), яка намагається посилити свою присутність у Криму.

Суттєва відмінність між арабськими ісламськими організаціями, з одного боку, та турецькими організаціями – з другого, полягає в тому, що останні налаштовані на конструктивний діалог на рівні двосторонніх міждержавних відносин, навіть на використання певною мірою потенціалу уряду Туреччини для боротьби з проявами ісламського радикалізму. Роль турецьких ісламських організацій на поточному етапі полягає переважно у зміцненні інститутів офіційного ісламу, насамперед через підтримку ісламської освіти.

Спільний знаменник багатьох ісламських організацій, представлених у Криму, – як поміркованих (“Альраїд” і його сателіти), радикальних (“Хізб ут-Тахрір”), так і відверто екстремістських (“Такфір валь-Гіджра”), – є антизахідна спрямованість. Захід розуміється ними як незмінна позаісторична, ворожа до мусульман за своєю природою сутність. У рамках цих уявлень усі країни християнської традиції, в тому числі східноєвропейські, сприймаються як питома частина Заходу. Цікаво, що в умовах АРК потужний антизахідний дискурс, який переповнює шпальти місцевої російськомовної преси, попри те що він має зовсім інші цілі, готує ґрунт для кращого сприйняття ідей ісламістів.

Хоча, на перший погляд, посилення ролі ісламу в політичному та суспільному житті Криму відбувається паралельно з подальшою реісламізацією близькосхідних діаспор Європи, відмінності між цими двома процесами є більш суттєвими, ніж позірні збіги. Проект повернення кримських татар на історичну батьківщину був мотивований ідеями світського етнічного націоналізму, і навіть кримські ісламісти досі не можуть вийти за рамки, визначені потужним світським постколоніальним дискурсом. Так, кримське відділення “Хізб ут-Тахрір” тривалий час намагалося просувати тезу про наднаціональний характер ісламської ідентичності, що, власне, було продовженням тренду, типового для європейських мусульманських спільнот, які відмовляються від національних ідентичностей на користь спільної ісламської. Проте останнім ча-

сом кримський “Хізб ут-Тахрір” був змушений змінити тон публічної дискусії і принаймні на декларативному рівні прийняти базові національні цінності або навіть пом’якшити критику Меджлісу та ДУМК. З інституційної точки зору найкращим прикладом впливу “ісламізованої” Європи на кримських та взагалі українських мусульман залишається та сама Всеукраїнська асоціація громадських організацій “Альраїд”, яка є добре інтегрованою до міжнародних ісламських мереж, що базуються в країнах ЄС²⁹.

Наявні у Криму радикальні ісламські організації, серед яких за мобілізаційним потенціалом найбільш потужним залишається “Хізб ут-Тахрір”, є основними політичними конкурентами кримськотатарського національного руху. Чи зможуть вони збільшити свій вплив на кримськотатарську спільноту, залежить від здатності розв’язувати проблеми кримських татар, насамперед – найбільш конфліктогенні. До цих проблем можна віднести питання землі та майна релігійних організацій (зокрема, проект будівництва великої Соборної мечеті) та питання відновлення історичної пам’яті³⁰.

Так, наприклад, невирішеність земельного питання на фоні постійних загроз застосування насильства владою до учасників так званих “полян протесту” вже сприяло консолідації кількох тисяч вимагачів навколо громадських об’єднань та неформальних груп, які подеколи використовують риторику та моделі поведінки, притаманні представникам політичного ісламу³¹. Саме в таких контекстах і відбувається поєднання економічних інтересів, політичної напруженості та релігійної радикалізації, що згодом може призвести до структуризації і поширення впливу політичного ісламу. Це відбувається не лише внаслідок проповідей якихось “нетрадиційних” проповідників, як часто вважає влада, а й на фоні сприяння радикального ісламу мобілізації ресурсів, необхідних для вирішення нагальних питань, що становлять предмет широкого суспільного інтересу.

У цілому суттєвої зміни орієнтирів у кримськотатарському середовищі наразі не відбулося – попри наявність сил, які прямо чи опосередковано опонують Меджлісу кримськотатарського народу, пропоную-

чи альтернативні ідеологічні моделі (зокрема, ті чи інші різновиди політичного ісламу) або зміну зовнішньополітичних пріоритетів. Протягом всього 2010 року тривала криза у відносинах між Меджлісом і республіканською владою. Кримське керівництво схилилося до вирішення проблеми колективних земельних вимог кримських татар за нульовим варіантом, який передбачав звільнення усіх ділянок, зайнятих без формальної згоди місцевої влади. Не виключалася навіть можливість силового варіанта вирішення цієї проблеми. На рівні центральної влади влітку 2010 р. була прийнята лінія на фактичне невизнання Меджлісу і створення альтернативи до нього шляхом формування списку Ради представників кримськотатарсь-

кого народу при Президентові України з опозиційних до Меджлісу кримськотатарських діячів. Проте ця новопризначена рада виявилася недієвою, і стороною у переговорах з республіканською владою залишився Меджліс, політична вага якого знайшла підтвердження під час виборів до місцевих органів влади. Отже, як і раніше, наразі немає іншої суспільно-політичної сили, альтернативної до Меджлісу, яка була б здатна відповідально репрезентувати кримськотатарську етнічну спільноту. Про налагодження позитивних, якщо не партнерських, стосунків між республіканською владою та Меджлісом свідчать співпраця у вирішенні земельних проблем та значний прогрес у питанні будівництва Соборної мечеті.

¹ Під цим терміном ми маємо на увазі всі матеріальні та моральні внески, в т.ч. такі, що не піддаються кількісному обчисленню.

² “Крымская правда” (головний редактор – К. Бахарев, член президії “Русской общины Крыма”, у 2006–2010 рр. – депутат ВР АРК за списком Блоку “За Януковича!”) формулює місію газети як призначеної “не только для русских, но и для всех, кто ощущает себя частью Русского мира, его истории и культуры, кто говорит и думает по-русски” (див.: “Крымская правда”, 1 ноября 2007 г., http://www.kp.crimea.ua/news_details.php?news_type_id=&news_id=2606). Після входження “Вестника Тавриды” до “Медіахолдингу СПУ” газета припинила існування та перетворилася на щотижневик “Товарищ Крым” (<http://tovarish.crimea.ua>). Газета “Русичи” видається за підтримки Російської православної церкви (<http://www.rusichi.net/1024.htm>).

³ Саме ці групи і є, по суті, референтами політичного концепту “російські співвітчизники”, якому приділяється чимала увага в політиці РФ щодо країн найближчого оточення.

⁴ За твердженням кримських джерел, одним із таких посередників за часів Президента В. Ющенка був депутат Державної думи РФ К. Затулін. Див.: Крымский вопрос в отношениях России и Украины. – Интернет-сайт “Крым и крымские татары”, 18 мая 2009 г., http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=345&Itemid=377.

⁵ Никифоров А. “Пророссийская пробирка”, “макеевские чипы”, меджлис и фиаско крымской элиты // Большая Ялта, 6 января 2011 г., <http://www.bigyalta.com.ua/story/22688>.

⁶ Докладніше про Всесвітню координаційну раду російських співвітчизників див. на сайті МЗС РФ: http://www.mid.ru/bul_newsitem.nsf/kartaflat/03_5.035. Див. також: Федор Яковлев. Фальсификация и безнаказанность: МИД России на тропе войны с соотечественниками // Информационное агентство REGNUM, 21 апреля 2010 г., <http://www.regnum.ru/news/1275908.html>.

⁷ Докладнішу інформацію див. на сайті Агентства “Россотрудничество”, <http://rs.gov.ru>.

⁸ Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. – Официальный сайт Московского патриархата, <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>.

⁹ “Політичним ісламом”, або ісламізмом (на відміну від власне ісламу, який становить

одну з найбільш поширених світових релігій), прийнято називати сукупність ідеологічних концепцій, які базуються на розумінні ісламу як не просто релігії, а в першу чергу як особливої політичної системи і стверджують, що сучасні мусульмани нібито мають повернутися до першооснов шляхом здобуття політичної єдності. Терміном “ісламізм” на початку ХХ ст. російською мовою також позначалося релігійно-моральне вчення, або догматика, ісламу, що знайшло відображення в матеріалах архіву Таврійського Магометанського Духовного Правління. Оскільки таке розуміння цього терміна і досі трапляється, доцільніше користуватися терміном “політичний іслам”, а не “ісламізм”.

¹⁰ Совет безопасности РФ, “Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 г.”, утверждена Указом президента РФ № 537 от 12 мая 2009 г., <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.

¹¹ Особиста бесіда авторів з Андрієм Каменщиковим, “Международное Ненасилие” (Москва), грудень 2010 року, Ялта, та виступи експертів Фонду Карнегі (Москва) в рамках Регіональної конференції Чорноморської миротворчої мережі, 8–10 грудня 2010 року, Київ.

¹² До адигської мовної сім’ї належать народи власне адигської гілки (кабадинці, черкеси, адиги), абхазо-абазинської гілки (в тому числі власне абхазів), а також убихи. Загальна кількість мовців абхазо-адигських мов складає від 1,1 млн. чол. у світі і 764 660 в РФ (перепис 2002 року) і до 6 млн., за даними адигських активістів. Тюркські народи Північного Кавказу включають какарачаєвців, балкарців, кумиків, ногайців та окремі діаспорні групи, в тому числі азербайджанців та кримських татар. Під час депортації на Північному Кавказі (Краснодарський край) проживала друга за значенням після центральноазійської та найбільш активна у політичному відношенні кримськотатарська діаспора. Останнім часом громадська активність представників цієї діаспори зосереджується навколо громадської організації кримських татар міста Новоросійська.

¹³ Скаков А., Силаев Н., Рябов А., Грин С. Черкесский фактор в современной политической ситуации в Кавказском регионе”. – Московский центр Карнеги, 27 сентября 2010 г., <http://www.carnegie.ru/events/?fa=3103>.

¹⁴ Мустафа Джемилев: Власть должна подумать – надо ли ей оказываться в ситуации Лукашенко. – Главред, 8 февраля 2011 г., <http://www.glavred.info/archive/2011/02/08/084329-0.html>.

¹⁵ О. Тихомиров, уродженець Бурятії, який прийняв іслам, навчався в Каїрі та Кувейті, брав участь у бойових діях у складі підрозділів Д. Умарова, виступав як наставник терористів-самогубців, підготував кілька гучних терактів на Північному Кавказі, загинув у Чечні 2 березня, 2010 р.

¹⁶ У заході взяли участь перший заступник голови меджлису Р. Чубаров, муфтії мусульман Криму Х.Е. Аблаєв, муфтії Чеченської Республіки С. Мірзаєв, чеченська делегація і місцеві жителі. С. Мірзаєв повідомив, що мечеть побудована на кошти нинішнього глави Чеченської Республіки Р. Кадірова. Муфтії також запевнив, що у відкритті мечеті не варто шукати політичного підґрунтя. «По-перше, ми – брати-мусульмани, по-друге, і кримськотатарський, і чеченський народи пережили в 1944 р. страшну подію – депортацію і багато іншого», – пояснив він. Див.: У Криму відкрилася мечеть імені президента Чечні Рамзана Кадірова. – ТСН, <http://tsn.ua/ukrayina/u-krimu-vidkrilasya-mechet-imeni-prezidenta-chechni-ramzana-kadirova.html>.

¹⁷ Поширений на Північному Кавказі політичний іслам можна розглядати як ідеологічне оформлення сепаратистських тенденцій (найбільші ісламістські рухи відверто проголошують себе окремою від РФ державою – так, наприклад, угруповання Доку Умарова має офіційну назву “Емірат Кавказ”), крім того, Стратегія національної безпеки РФ до 2020 р. фактично визнає північнокавказький політичний іслам як прояв сепаратизму (див. вище).

¹⁸ Абдураимов В. Свои и не свои татары. – Газета “Полуостров”, 29 октября 2007 г.

¹⁹ Т. Дагджи призывает крымских татар улучшать отношения с Россией и не верить Киеву и Европе. – Газета “Голос Крыма”, 17 ноября 2007 г.

²⁰ Зустріч глави кримського парламенту з міністром закордонних справ Туреччини. – Пресцентр Верховної Ради АРК, 6 травня 2010 р., http://www.rada.crimea.ua/ua/news/06_05_10_3.

²¹ Докладніше про діяльність турецьких релігійних організацій у Криму див.: Богомолов О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. Ісламська ідентичність в Україні. – Київ: АМЕС, 2005. – С. 43–56.

²² Nay Eytan Cohen Yanarocak. The Red Book: The Bible of Turkish Foreign Policy. Dayan

Center, TEL AVIV NOTES. October 21, 2010, http://www.aftau.org/site/DocServer/TANotes_October_21_2010.pdf?docID=12182. У рамках політики покращення стосунків із сусідами Туреччина пропонує також введення безвізового режиму для України. Див.: Туреччина пропонує Україні скасувати візовий режим. – Агентство УНІАН <http://kharkiv.unian.net/ukr/detail/194680>.

²³ Туреччина планує відкрити генеральне консульство в Сімферополі. – РБК-Україна, 27 листопада 2010 р, <http://www.rbc.ua/ukr/newsline/show/turtsiya-planiruet-otkryt-generalnoe-konsulstvo-v-simferopole-27112010230900>.

²⁴ “Офіційним ісламом” у сходознавчій літературі прийнято називати сукупність релігійних інститутів, визнаних державою та суспільством, на відміну від окремих течій чи проповідників, статус яких може не визнатися або заперечуватися значною кількістю одновірців. У випадку пострадянських країн до інститутів офіційного ісламу, як правило, можна віднести так звані Духовні управління та їхні структурні підрозділи (мухтасібати та окремі релігійні громади). Духовне управління мусульман України (ДУМУ), яке за формальними ознаками можна віднести до інститутів офіційного ісламу в Україні, з другого боку, можна також віднести і до іншої категорії організацій, сутнісно пов’язаних з арабськими країнами та джерелами підтримки, з огляду на її належність до мережі ісламських організацій, відомих під офіційною назвою Асоціації ісламських благодійних проєктів (Джаміят аль-машарі аль-хайрія аль-ісламія) зі штаб-квартирою в Бейруті, або спільнотою прихильників відомого ісламського авторитета ефіопського походження Абдуллаха аль-Харарі аль-Хабаші (або хабашитів) – див.: Богомолов О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. Ісламська ідентичність в Україні. – Київ: АМЕС, 2005. – С. 29–31.

²⁵ До 2007 р. – Міжобласна асоціація громадських організацій “Арраїд”. Докладніше про “Альраїд” (або “Ар-Раїд”, в перекладі означає “першопроходець”) див.: Богомолов О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. Ісламська ідентичність в Україні. – Київ: АМЕС, 2005. – С. 32–36.

²⁶ Хізб ут-Тахрір (ар. *حزب التحرير*), українською – “Партія визволення”, являє собою міжнародну ісламську політичну організацію, яка ставить собі за мету об’єднання усіх мусульманських країн у єдину державу – Ісламський халіфат, що має керуватися ісламським правом і мати на чолі халіфа, обраного усіма мусульманами. ХТ засновано в 1953 році суддею ісламського суду в Єрусалимі Такіуддіном ан-Набагані. ХТ має відділення (вілаєт) у Криму з кінця 1990 років. Докладніше про діяльність ХТ у Криму див.: Богомолов А.В. и др. Исламская идентичность в Украине. – Киев: ИД Стилос, 2006. – С. 51–68. Про міжнародну діяльність ХТ, її історію та принципи організації див.: Suha Taji-Farouki. A Fundamental Quest: Hizb al-Tahrir and the Search for the Islamic Caliphate. Grey Seal Books 1996.

²⁷ “Такфір валь-Гіджра” (ар. *تكفير والهجرة*, українською – “проголошення невірним та втеча”); назва походить від того, що члени групи вважають усіх мусульман, які не підтримують їхніх настанов, невірними та пропонують відмову від життя серед невірних ніби за прикладом пророка Мухаммада, який втік з язичницької на той час Мекки та заснував нову спільноту у сусідній Медині) – заснована в 1960-х роках в Єгипті радикальна ісламська організація, яка згодом вдалася до терористичних методів. Її засновника Шукрі Мустафу було страчено в 1978 році, а деякі з його послідовників були причетні до вбивства президента Анвара Садата в 1981 році. Зараз у світі існує декілька організацій, що надихаються ідеями ТГ, але не обов’язково є пов’язаними між собою. Перша згадка про невелику групу під цією назвою в Криму належить до 2009 року. Докладніше про “Такфір валь-Гіджра” в міжнародному контексті див.: Gilles Kepel *Jihad, expansion et déclin de l’Islamisme*. Gallimard 2000 – P. 220–235.

²⁸ “Таблігі Джамаат” становить відгалуження традиціоналістського Деобандівського (від міста Деобанд в Індії, де з ХІХ століття було розташована одна з найбільш відомих релігійних шкіл колоніальної доби) ісламу, що останнім часом здобуло багато послідовників у Західній Європі та світі. “Таблігі Джамаат” характеризується дослідниками як принципово аполітичний рух за моральне вдосконалення шляхом ретельного виконання приписів ісламу. Останнім часом деякі західні аналітики говорять про можливі зв’язки між членами “Таблігі Джамаат” та екстремістськими ісламськими організаціями, але фактів прямої участі членів “Таблігі Джамаат” у терористичній діяльності від імені власне Таблігі Джамаат не зафіксовано – див. перше свідчення про появу “Таблігі Джамаат” в Україні: Богомолов О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. Ісламська ідентичність в Україні. – Київ: АМЕС, 2005. –

С. 37. Докладніше про “Таблігі Джамаат” у Європі див.: Moussa Khedimellah. *Aesthetics and Poetics of Apostolic Islam in France*. ISIM Newsletter, #11, December 2002. – P. 20–21; та про історію руху: Barbara D. Metcalf. ‘Traditionalist’ Islamic Activism: Deoband, Tablighis, and Talibs. *ISIM Papers*, 4, Leiden, 2002.

²⁹ Про європейські зв’язки “Альраїду” див.: Богомолов О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. *Ісламська ідентичність в Україні*. – Київ: АМЕС, 2005. – С. 34.

³⁰ Богомолов О., Данилов С., Семиволос І. *Іслам і політика ідентичностей в Криму: від символічних війн до визнання культурного розмаїття*. – Київ, 2009. – С. 25–31.

³¹ Найбільш помітною серед таких об’єднань є “Авдет” – див. сайт <http://awdet.org/>.